

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ Л. ВІТГЕНШТЕЙНА

Г.А. Балута

Людвіг Вітгенштейн — культовий філософ сучасності, засновник новітньої парадигми, орієнтованої на дослідження мовної природи реальності. Більшість дослідників його спадщини впевнені: до «справжнього» Л. Вітгенштейна ще треба прийти. Труднощі у розумінні його ідей виходять з масштабності предметного поля, незалежності мислення, що полягає у спробі пояснити багатовимірність мовних феноменів засобами повсякденної мови. Значущість інтелектуальної особистості завжди породжує значний дослідницький ресурс. На шляху до розкриття унікального філософського явища у його повноті С. Хілмі, Р. Харре, Н. Малькольм, Г.Х. фон Врігт, С. Крішке, В. Бартлі, С. Тулмін, А. Янік, Е. Оезер, В. Руднев, М. Козлова, З. Сокулер, А. Грязнов, В. Лекторський, Є. Смірнова, В. Кузнецов, Р. Аронов, Д. Іванов, В. Крауз та ін.

Відомо, що філософія Л. Вітгенштейна не вкладається у загальноприйнятні класифікації. Звідси інтенсивний пошук аналогій, характерних для дослідницької програми мислителя. Наприклад, частина дослідників вбачає паралелі в ідеях Л. Вітгенштейна і Платона (Н.П. Грінцер), П. Бурдьє (Г.Б. Гутнер), Е. Гуссерля (Г.С. Кнабе), М. Хайдеггера (П. Кампіц), Ф. Ніцше (З.А. Сокулер), П. Стросона (Т.Н. Панченко), буддизму та ін. Не дивлячись на ґрунтовний список дослідницьких текстів, серйозність зусиль з боку дослідників, «дійсний» Вітгенштейн все ще закритий. Як відмічає М.С. Козлова, не всім вдається органічно увійти у світ філософії Вітгенштейна, оскільки

ки «приступаючи до читання його текстів одягають не ті окуляри» [6].

Історія загальнолюдської культури демонструє цікаву закономірність: масштабність і глибина особистості майже завжди пов'язані з драматизмом її життєвого сценарію, напругою особистих переживань, гостротою відчуття світу, життя, а іноді і смерті. Таким був життєвий шлях філософа — незвичайним і одночасно з цим складним і трагічним. Закономірно, що яскравість, неповторність біографії не може не викликати інтерес. Це породжує розвиток «жанрів», що охоплюють вторинні змісти. Частина досліджень, присвячена спадщині філософа, складає (хай навіть і якісна) філософська публіцистика: образ історичної особистості, закріплений у «біографістиці», проникає у дослідницький контекст і «поглинає» результати творчості філософа, що збагатив світову філософську культуру новою філософською перспективою і методологічними новаціями. Серед недоліків критичної частини досліджень можна відмітити помітне нашарування повторюваностей на основі досить поверхневих оцінок вихідних положень і понять. З іншого боку, складне завдання складає інтерпретація текстів: власний, афористичний «мовний код» — живий розвиток думки у над-людському зусиллі досягнути неможливе — загадку мови. Моменти суперечностей, парадоксів, відсутність чітких формулювань, незавершеність висновків можна пояснити спробою суміщення метафізики і фізики мови, її статички і динаміки, очевидностей і перформативних колізій. У ХХ ст. досвід, з яким стикається Л. Вітгенштейн, взагалі був відсутній, якщо не брати до уваги психоаналітичну методологію, запропоновану З. Фрейдом, яка зберігала строгі межі свого застосування у якості терапевтичного дискурсу. Саме Л. Вітгенштейн запропонував оригінальний підхід до прояснення психічних і соціальних феноменів, спробував пояснити природу свідомості і мови, особливостей їх функціонування. Ідеї філософа намітили початок дискусій, що сформували лінгвістично-феноменологічну традицію.

Вітгенштейн аналізує мову як первинне середовище, по відношенню до якого не можна зайняти ні зовнішню, ні внутрішню позицію для того, щоб визначити її справжні контури. (Більше того, людина не помічає мови так, як не помічає й інших фундаментальних цінностей, не підійшовши впритул до катастрофи їх руйнування чи втрати. На жаль, саме такою є природа, психологічна організація людини.) Мовлення трансформує модус свідомості, зміщуючи людину в площину, яка зберігає «атомарний» зв'язок предметів і їх найменувань у момент часу. З іншого боку, саме ця дистанційована «медіальна» позиція дозволяє,

відсторонившись від реальності, поглянути на мову в інших ієрархіях, в інших перспективах. В аналізі структур природної мови будь-який дослідник стикається з низкою вихідних проблем комплексного змісту: проблемою трансцендентально-ігрової сутності мови, її інтерсуб'єктивної природи, парадоксальності, складної структурної організації, перфомативності, кореляції мова-мислення-комунікація, співвідношення мовного (суб'єктивного) і дійсного у процедурах сприйняття і конструювання реальності та ін. Картина ускладнюється невизначеністю проблеми смислу як органічного елементу мовної системи, її вихідної функціональної характеристики. Зрозуміло це відбивається на ясності текстового викладу, породжує його дифузну, ризомну картину. Філософ попереджав: сутність підходу полягає в індивідуальному розумінні як методу на шляху до вершини, пошуку виходу з лабіринту мови, позначеному як «ясність» — надійні ліки від «мовної хвороби».

Філософський стиль Л. Вітгенштейна, який проклав власний шлях, започаткувавши нову філософську парадигму, вдало характеризують як «філософське бунтарство». Г.Х. фон Врігт зазначає:

Його орієнтиром став не магістральний рух західної думки (від Платона до Гегеля і далі), альтернативний головному потоку пошук «аутсайдерів», що бунтували проти Гегеля і систематичної філософії і створювали концепції зовсім іншого стилю і настрою [1, с. 28].

Філософа цікавить питання самої ідеї філософії, її смислу, так само як і етики як практичного втілення філософської теорії.

Його не полишало почуття впевненості, що філософія — значно більш незвичайний предмет, ніж прийнято вважати. Він намагався здійснити прорив до самої суті філософії, присвятив цьому життя, і (на основі ретельної, багаторічної роботи з його текстами), можна стверджувати: отримав дуже серйозні результати, які важливо зрозуміти і освоїти [там само].

Перш за все — це концепти, що поєднують поліфонію його ідей деяким внутрішніми принципами, серед яких особливо ясно звучить тема «мовних ігор», «сімейної подібності», невисловлюваного як позамовного досвіду реальності та ін. Зрозуміти мову як загадку світу і світ як таємницю мови — надзвичайний філософський прорив. Як розумів свідомість, мову і світ Л. Вітгенштейн? Що розглядав у якості «сімейної подібності», «мовних ігор»? Ясні аргументи демонструють, що інтроспекція не є ефективним способом дослідження свідомості, оскільки опис ментальних станів корелює з їх об'єктивізацією публічною

мовою, поведінкою. Саме таким чином ми можемо розуміти один одного. Полемізуючи з «інтроспективізмом» В. Джеймса, який апелював до ідеї створення індивідуальної мови, Л. Вітгенштейн вказує на її неприродність, сумнівність критеріїв правомірності такої мови, що у дійсності постають як спільні правила. Пояснення ментальних утворень не може бути відірваним від реалістично-практичної сторони досліджень. Звідси відома інтерпретація ідей філософа, якого, як правило, відносять до логічного біхевіоризму. К. Гемпель вважав, що психологічні висловлювання можна перекладати без втрати змісту у висловлюваннях, фіксуючи поведінкові стани. Вітгенштейн стверджував, що значення слів визначаються контекстами, мовними іграми, складними соціальними практиками. «Якщо позиція Вітгенштейна є біхевіоризмом, тоді вона стикається з серйозними труднощами», — відзначає Д.В. Іванов [4, с. 15]. Вітгенштейн чудово усвідомлював складну організацію людської поведінки, її ігрову форму, що дає підстави для обережності констатацій стосовно приналежності позиції філософа до логічного біхевіоризму. Остаточна впевненість у цьому з'явилася на тлі ідей Дж. Брунера, що спростували наївний емпіризм Б. Скіннера. Формується нова лінгвістико-феноменологічна парадигма, яка досліджує феноменальність, експліковану мовними порядками. Біля її витоків В. фон Гумбольд, Е. Гуссерль, Л. Вітгенштейн, Е. Сепір, М. Фуко, П. Бурдьє та ін.

Системні аспекти мовної теорії Вітгенштейна, її загальна картина, побудовані на фундаменті ігрової природи мови та лінгвогенетичної ідеї «сімейної подібності» вимагають уточнень, доповнень. За межами дослідницької уваги залишаються трансцендентальні ідеї філософа, оригінальна етика, логіка. Іноді дослідники неправомірно спрощують головні поняття, ототожнюють мовні ігри і форми життя, хоча між тими й іншими прослідковується ледве вловимий нюанс на перетині мовної та позамовної дійсності. Мовна гра постає як мова і дія, що вказує на імпліцитність мови, її вбудованість у антропоорганізацію і соціальну тканину. Мова є формою життя, оскільки суб'єкт приймає участь в цій грі, слідуючи її правилам. Саме життя, його біосоціальні виміри є функціонуванням мови на різних рівнях, у різних модусах, детермінованих правилами.

Як відомо, всяка гра є системою правил. При цьому «правила», як вони розглядаються у більшості випадків, постають у спрощеному розумінні. Практично не розглядається їх необхідність, органічний (габітуальний) автоматизм і водночас необмеженість, довільність. Л. Вітгенштейн відмічає, що вражаюче розмаїття мовних ігор, їх

складний зв'язок, пластичність не усвідомлюється нами. «Невимушеність» прагматики в різних іграх на рівні автоматизму, переходи з однієї мовної площини в іншу є можливими на основі не зовнішньої, а внутрішньої подібності — сімейної спорідненості, поняття, що мислиться за аналогією з родинним зв'язком.

Припущення про мовну природу взаємодії людини і реальності не є принципово новаторськими. Подібні уявлення притаманні буддизму, про які пише Д. Судзукі:

Ми змушені вдаватися до мови, але саме вона заважає нам досягти реальності. Вона стоїть між нами і реальністю [9, с. 400].

Умову можливості єдності реальності, мови (як сфери чуттєвого) і мислення, спрямованого на багатоманітне взагалі, відмічає І. Кант. Філософ розглядає мислення як формування суджень — модусів, що узгоджуються з поняттям. Звідси простий висновок: не існує судження — не існує і поняття.

Для застосування поняття потрібна ще функція здатності судження, на основі якої предмет підводиться під поняття, отже, треба мати у крайньому випадку формальну умову, за якою дещо може бути дане у спогляданні. Якщо ця умова — здатність судження (схема) — відсутня, то таке підведення не може відбутися, оскільки нам нічого не дано, що може бути підведене під поняття [5, с. 175].

Відмовившись від традиційного образу мови як поверхневої знакової структури, ввімкненої у комунікативну взаємодію, Вітгенштейн визначає мову як конституюючу функцію, діяльність, складно взаємодіючу з мовними «модусами». В якості основи мови розглядаються мовні конвенції, представлені імпліцитною системою правил. Міркуючи про гру як внутрішній принцип мови і культури, аналізуючи феномен мовної рекурсивності, принцип «слідування правилу», — філософ відкриває абсолютну універсальність мовних можливостей, що послугувало приводом розглядати не тільки окремі мовні фрагменти, а й саму мову як факт. (Близько також міркує С. Крішке.) Звідси нова інтерпретація: мова творить, але і сама є творенням. Е. Оезер відмічає:

Якщо повсякденна мова, за Вітгенштейном, складає «частину людського організму», то витoki, «мовчазні домовленості», про які говорить Вітгенштейн, треба шукати в царині еволюції живих істот. Множина цих виключно складних відношень повсякденної мови, підлягає тиску з боку природного відбору у процесі розуміння людьми один одного. І апаратом, що це здійснював, виявився людський мозок, саморозвиваючий в ході застосування цієї особливої сигнальної системи [8, с. 83].

Також існують ідеалістичні підходи, що розглядають мовну генезу як подарунок Творця.

Універсальність функціонування мови, її вбудованість у соціальні структури розглядає Г.Б. Гутнер. Дослідник відшукує аналогії в уявленнях Л. Вітгенштейна і П. Бурдьє, за яким, людське життя — сукупність мовних практик на основі вродженого почуття гри, «факту» функціонування мови, що дозволяє людині знаходити правильне рішення з можливих альтернатив, подібно музиканту чи шахісту, що володіють сукупністю необхідних правил [3]. В сукупності мовних практик, їх правил, які поєднують можливі світи, проявляється життєвий текст, що складається з різних смислових полів модусів реальності. Ігрове функціонування мови як відповідності правилам в кожен момент часу є заданим, іманентним. В даному разі проводяться аналогії з феноменом габітусу — відчуття свого місця в системі речей, обґрунтованим П. Бурдьє.

П. Бурдьє підкреслює, що сприйняття соціального світу є продуктом подвійного структурування: соціального, представленого властивостями (статусами) соціальних агентів, і лінгвістичного, оскільки схеми сприйняття і оцінки вписані у мову. Мова є включеною у соціальні практики, патерни як необхідний компонент. Більше того, П. Бурдьє розглядає мову як принцип організації соціального простору, що здійснює низку ефектів і встановлює соціокультурні (класові) відмінності, «маскуючи функцію розділення під функцію комунікації» [2, с. 91].

Вимальовуються дві іпостасі буття мови — інваріантна (наявність спільних структур) і варіативна феноменальна (соціально-ігрова), що інтегрує видозмінені біологічні і соціальні форми і функціонує як мовна гра. Поняття, введене Вітгенштейном, є досить складним, оскільки позначає комунікативні утворення, що підпорядковуються дискурсивним правилам і «невербальним конвенціям» на рівні взаємодії комунікативного і дійсного, індивідуального і «спільного дискурсу», що форматує тканину соціального життя.

З іншої сторони комунікативна діяльність постає як соціально видозмінений прояв біологічної програми, що реалізує низку життєвих функцій у процесі взаємодії з соціальним середовищем. Мовою охоплено не лише комунікативні та соціальні практики; вона торкається дійсності, складаючи разом з мисленням «бачення»: реальність висновується крізь призму мови, її смислів та ігрових комбінацій. Інформація, набута в комунікації, забезпечує «просування» в реальності, вдалу чи невдалу орієнтацію в ній, — це завжди усвідомлюють «успішні» гравці-прагматики. Проте «правила» індивідуальної мови у своїй категори-

чності іноді руйнують захисну потребу, наприклад, «факт» групової ідентичності: «акт непокори» як гри проти правил — давньогрецька парресія або драма відчуженої інакшості.

Гра символізує творчий початок, тип поведінки і стан свідомості, але усвідомлення ігрового характеру творчого процесу як такого, скоріш за все, відсутнє. Усвідомити це можна, лише відступивши від самого процесу, ніби поглянувши на нього збоку, але вимушений стан «штучного» споглядання існуватиме недовго. Мовлення раз по раз руйнуватиме вдаваний модус «мовчазного спостерігача». Під мовними іграми мисляться також вихідні лінгвістичні форми мовної соціалізації, моделі вживання слів, їх вибір і стиль використання. Ланцюги взаємопов'язаних елементів, що належать до різного складу мовних ігор, виявляються спорідненими. Чому саме так функціонує мова? Які закономірності, аналогії, правила можна вилучити із загадкових комбінацій, щоденного полону чарівливої «мовної гри»?

Сприйняття і конституювання реальності є сумою розіграних мовних ігор. Кардинальний рівень гри відображується в комунікації, формах індивідуальної взаємодії. Гра не тільки відтворює вихідні ознаки культурного типу, відображує ментальні риси етносу, а й виявляє індивідуальну ідентичність: концентрує гру навколо іміджу персони, її загальної стилістики. Багатоликість Персони відтворюється на основі мовної пластичності, тобто можливості використання розмаїтих мовних стилів, репрезентуючих множинність світів-персон, що вкладаються в одну людину. Психоаналіз і феноменологічні дослідження, орієнтовані на дослідження свідомого та неусвідомленого «життєвого контексту», актуалізують проект «інтенційного наповнення», що перетинається з прагматикою. Це стосується вибору тем розмови, вибіркової специфіки використання суб'єктом мовних засобів та лексичних одиниць, побудови синтаксичних, фразеологічних конструкцій, частотності вживання певного типу слів чи зворотів.

Як відомо, аналіз мовного потоку в якості первинного базису психоаналітичної методології був успішно застосований З. Фрейдом. Ідеї філософа, присаджені на ґрунт герменевтичної та феноменологічної методології, стали класикою філософської психології. Е. Сепір також один з перших, кому вдалося зрозуміти, що в ході аналізу мовної програми суб'єкта можуть відтворюватися важливі дані, накопичуватися ідеї, цінні для аналізу особистості, її внутрішніх характеристик. Вагомий дослідницький потенціал був реалізований Г. Гадамером, М. Гайдеггером, М. Фуко та ін. Значний дослідницький інтерес з цієї проблеми складають спостереження Ч. Ломброзо, К. Ясперса,

Ф. Перлза, Г. Бейтсона, Н. Вінера та, зокрема, Е. Берна, який розглянув мовний вплив в контексті сценарної психології — вторинного імпринтингу. Е. Берн, так само як і Бурдье, говорить про ефект мовної підміни суб'єкта, його ідентичності.

Культуру людини визначає її сім'я; вона її вбирає з молоком матері, вважає Берн. Вона несе в собі свій сценарій, надійно закріплений батьками ще в дитинстві. Деталі та відтінки ігор можуть змінюватися, але головний репертуар залишається незмінним. У процедурах виховання батьки наче з благих намірів озвучують найбільш жорстокі присуди. Ігри, їх комунікативний контекст виходять з лона сім'ї, проникають у найрізноманітніші сфери життя і непомітно присутні скрізь. Ми звикаємо до сценарію як спорідненого життєвого тексту, не усвідомлюючи його. Дію сценарію пов'язують з широковідомим ефектом Едіпа або «теореомою Томаса».

На сьогодні тенденція текстового аналізу реальності виділилася в окремий напрямок, очолюваний американським дослідником Л. Готтшалком. Спроба відмежування мовних впливів фіксує дійсність як феноменальний світ наративів, комунікативних феноменів, заданих смисловими порядками і конфігураціями, що затьмарюють реальність, її дійсний образ. Мова моделюється Вітгенштейном як структура, ізоморфна світу. Але де і яким чином перетинаються, відзеркалюються світ і мова, ноуменальне і феноменальне? Ці питання намагається вирішувати «лінгвістична феноменологія» — напрямок сучасної філософії. Нова «гетеро-феноменологічна» парадигма успішно розвивається на ґрунті ідей Л. Вітгенштейна, Е. Гуссерля, К.-Г. Юнга, Дж. Остіна, З. Фрейда, Е. Сепіра, Е. Берна, Р. Харре, Г. Бейтсона, П. Бурдье, М. Фуко та ін. і може бути використана як базис для ефективною методології у дослідженні феноменів свідомості, людини та суспільства. Вітгенштейнівські ідеї можуть бути використані у якості тематичного ядра дослідницької програми.

Підаючись чарам мовних ілюзій, людина створює і продукує для себе чималі труднощі. І в цьому сенсі бажано розділяти «мовне» і дійсне, що намагався продемонструвати видатний мислитель. Його життєвий світ і талант стає зрозумілим на фоні філософсько-екзистенційної позиції, яка була далекою від агресивної психології натовпу: заздрощів, конформізму та ксенофобських передсудів. Як повідомляє про Л. Вітгенштейна В. Менжулін у ґрунтовному дослідженні, присвяченому цій постаті: «завжди було ясно, що він сам по собі складає окремий клас, окрему категорію» [7, с. 211].

Література

- [1] *Вригт Г.Х. фон.* Витгенштейн и двадцатый век // Вопросы философии. — 2001. — № 7. — С. 33-47.
- [2] *Бурдые П.* Социология социального пространства. — М.: АЛЕНТЕЙЯ, 2007.
- [3] *Гутнер Г.Б.* Следование правилу и габитус в описании коммуникативной деятельности // Вопросы философии. — 2008. — № 2. — С. 105-117.
- [4] *Иванов Д.В.* Проблема сознания и философия Л. Витгенштейна // Вестник Московского университета. — Серия 7. Философия. — 2007. — № 2. — С. 6-20.
- [5] *Кант И.* Критика чистого разума. — Симферополь : Реноме, 1998.
- [6] *Козлова М.С.* Витгенштейн: новый образ философии // Вопросы философии. — 2001. — № 7. — С. 25-33.
- [7] *Менжулін В.І.* Транслітерація у дзеркалі біографістики: чому Фройд не варто, а Вітгенштайн — слід // Актуальні проблеми духовності. — Кривий Ріг, 2008. — Вип. 9. — С. 194-217.
- [8] *Оезер Е.* Мозг, язык и мир // Вопросы философии. — 1998. — № 5. — С. 80-85.
- [9] *Судзуки Д.* Основы дзен-буддизма // Буддизм. Четыре благородных истины. — М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 2000.

Надійшла до редакції 3 червня 2015 р.